

LUDWIG FEUERBACH
VE
“GELECEĞİN FELSEFESİ: FELSEFE REFORMU
İÇİN GEÇİCİ TEZLER” ÜZERİNE

Tamer YILDIRIM*

ÖZET

Bu yazıda Alman felsefeci Ludwig Andreas Feuerbach'ın (1804–1872) ‘Geleceğin Felsefesinin İlkeleri’ adlı eserinden hareketle dinin tanımlanması, Tanrı, Hegel, ve dinin tarihsel gelişimi incelenecektir. Amacımız ülkemizde tanınmayan fakat genel olarak çağdaş Batı düşüncesini fazlasıyla etkileyen ülkemizde de farklı yollarla bu etkilerin fazlasıyla hissedilmeye başlandığı Feuerbach'ın genel olarak ‘Geleceğin Felsefesinin İlkeleri’ bağlamında din, Tanrı, Hegel ve bununla alakalı görüşlerini ve eleştirisini sunmak olmuştur. Eğer ‘Geleceğin Felsefesinin İlkeleri’ kitabını tek bir cümlede özetlememiz gerekirse, bu şöyle olabilir, “teoloji antropolojidir.” ‘Geleceğin Felsefesinin İlkeleri’ Hegel'in idealizminde açıkça ayrıldığını da göstermektedir. 150 yıldan daha fazla bir zaman önce yazılmış olan onun anlamlı mesajı bugün yeni ve mana dolu olarak durmaktadır. Feuerbach'ın hayatı ve düşüncesinin önemi çağdaş dünyada gittikçe artan bir şekilde yeniden farkına varıldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din, Tanrı, Hegel Felsefesi, Ludwig Andreas Feuerbach, Geleceğin Felsefesinin İlkeleri.

(Ludwig Feuerbach
and On Principles of the Philosophy of the Future)

ABSTRACT

In this article I am going to discuss German philosopher Ludwig Andreas Feuerbach's (1804–1872) definition of religion, God, Hegel's philosophy and his approach to the historical development of religion on the basis of his work, ‘Principles of the Philosophy of the Future’. My purpose is to introduce and provide critical discussion regarding Feuerbach's view concerning religion, God, Hegel, in the ‘Principles of the Philosophy of the Future’, since Feuerbach's thought is not well known in Turkey, while it left a considerable influence on the Western thought and its influence has been penetrating into intellectual sphere in Turkey. If we have to condense the whole book of the ‘Principles of the Philosophy of the Future’ into a single sentence, it would be “theology is anthropology”. ‘Principles of the Philosophy of the Future’ which clearly shows his departure from Hegelian idealism. His eloquent message remains as fresh and meaningful today as it was written more than 150 years ago. The significance of Feuerbach's life and thought seems to be increasingly re-recognized in contemporary world.

Keywords: Religion, God, Hegel's Philosophy, Ludwig Andreas Feuerbach, Principles of the Philosophy of the Future.

* Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi.

Giriş

Çağdaş dünyanın içinde bulunduğu ve özellikle dini açıdan çalkantılı olarak nitelendirebileceğimiz durumda Feuerbach’ın büyük etkisi vardır. Dolayısıyla ateizmin bir anlamda modern dönemde canlandırıcısı olan ve bunu dini konuları iyi bildiğinden dolayı oldukça sağlam temeller üzerine kuran bu düşünürün görüşlerini kaynakları ve etkileri açısından ele almak bir gereklilik halini almıştır. Zira Feuerbach’ın düşüncesi sadece felsefe tarihi değil, din felsefesi, sosyoloji, din sosyolojisi, dinler tarihi, psikoloji, din psikolojisi gibi alanlarla da yakından ilişkilidir. Dolayısıyla bu alanda çalışma yapacak olanların kendisine müracaat etmeleri gereken bir düşünürdür. Fakat Feuerbach’ın düşüncesinin tarihsel önemine rağmen, çağdaş felsefede ona çok az yer verilmiştir. Marksçı teorinin gelişimindeki rolü konusundaki oldukça geniş bir literatür dışında büyük ölçüde bilinmezlikten gelinmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri Feuerbach’ın felsefe ve din eleştirilerinde tamamen pozitif felsefi bir pozisyon veya daha doğru ifadesiyle salt materyalist bir tavır geliştirememesidir. Fakat yine de diğer büyük düşünürler için bir ilham kaynağı olan düşüncesinin verimliliği onun felsefe tarihinde eşsiz olduğuna işaret eder. Sokrates’i hariç tutarsak, düşünce tarihinde hiç kimse kendisinden sonraki döneme bu kadar ilham verici olmamıştır dersek mübalağa etmiş sayılmayız.

Bu etkinin tarihsel olarak oluşumuna baktığımızda, 1841 yılında, Feuerbach, ‘din ile felsefenin arasını uzlaştıran’ olarak değerlendirilen *The Essence of Christianity (Hıristiyanlığın Özü)*¹ adlı çalışmasını yayınladı ve Berlin’deki Sol Hegelciler tarafından coşkulu bir şekilde, memnuniyetle ve Hegelci din felsefesinin bir tamamlayıcısı olarak karşılandı. Bu, Feuerbach’ın amaçlarının aksine ününü belirleyen eseri oldu. Eserin etkisinden dolayı adeta 1841 yılı, modern düşüncede yeni bir çağın başlangıcını ifade etmiş ve modern bir çağın kuruluşuna götüren önemli çalışmalardan biri olmuştur. Bu türden olan diğer eserler gibi *Christianity*’de inanç ve onun ifadelerinin metafiziksel görüntüsünün temelini zayıflatmıştır. Bir anlamda Aydınlanma kültürel

¹ Makalenin bundan sonraki kısımlarında Feuerbach’ın *The Essence of Christianity* adlı eseri *Christianity* olarak belirtilecektir.

meyvesini 19. yüzyılda vermiştir. Hatta *Christianity*, Aydınlanma'nın din eleştirisinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmiş² ve yayınlandığında Alman entelektüel alanında adeta bir bomba gibi patlamış, Arnould Ruge, Bauer kardeşler, Karl Marx ve daha sonraki dönemde Wilhelm Richard Wagner³ ve Friedrich Engels'i içeren bir grup devrimci düşünürün incili haline gelmiş ve Sol-Hegelciler'i bir araya getirmiştir.⁴ Bu eserin etkisinden dolayı Marx, doktora tezini bitirdiğinde, yapmayı düşündüğü şey, Feuerbach'la birlikte 'Ateizm Arşivleri' adında bir dergi çıkarmaktı. Ayrıca *Christianity* adlı eser İngilizce⁵, Rusça ve Fransızcaya çevrilerek henüz hayattayken Feuerbach'ın Avrupa ve Amerika'da tanınmasını sağlamıştır.⁶ Hatta Engels, Feuerbach'ın hem Marx hem de

² Sinan Özbek, "Feuerbach'ta Mutluluk Ahlakı", *Felsefelogos*, s. 39–47, sayı: 1, 1998/2, Bulut Yayınları, s. 39.

³ Richard Wagner'e Feuerbach'ın etkisi o kadar güçlü olur ki geleneksel Hıristiyanlığın tümünü bunun sonucunda reddeder ve dinleri insani bir yaratma, insani rüyaların ve ideallerin muhayyel bir alana yansıtılması olarak görür. 1849 yılındaki bir mektubunda şöyle yazar, "Tanrı daima toplumsal olarak en yüce biçiminde anlaşılan, en güçlü toplumsal coşku, en güçlü toplumsal inanç olmuştur" diye yazar. Jullian Young, *Nietzsche's Philosophy of Religion*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 207. (Wilhelm Richard Wagner, *Samtliche Briefe*, C. III, Leipzig–1975, VEB Deutscher verlag, s. 182'den alıntıyla). Bu durum Wagner gibi bir romantiğin Feuerbach'ın din anlayışını kurtuluşun bir anahtarı olarak görmesinden kaynaklanır. Yani o, Feuerbach'ın analizini dinin bir çürütülmesi veya yalanlanması olarak almaktan ziyade bunu yeni bir din oluşturulması veya yapımı için bir rehber olarak aldı. O, dini özellikle mitoloji olarak anladı. Bunun için eskisinden daha çok mitolojiye ihtiyaç duydu. Hatta ulusal, dini bir mitoloji yaratmak istedi. Bunun kökeninde de Wagner'in bir nasyonalist olması yatıyordu. Çünkü Wagner Almanların özel bir görevinin, yani bir bütün olarak insanlığı kurtarmak görevinin olduğuna inanıyordu. Richard Wagner'in genel olarak hayatı ve görüşleri için bk. Richard Wagner, *My Life*, New York: Dodd, Mead Co., 1911.

⁴ Sol Hegelciler, Hegel'in felsefesinin eleştirel bir karşılaştırılması vasıtasıyla kendilerinin dikkatli bir toplum eleştirisini açıkça ifade eden radikal teolog ve filozofların bir grubuydu. Sol Hegelcilerin felsefesini anlamak için 19. yüzyıl Almanyasının başındaki Hegelcilik'in gelişiminin anlamını öğrenmek gereklidir. Hegel bu noktayı özdeyişsel olarak gerçek olan rasyonel, rasyonel olan gerçektir iddiasıyla vazetmiştir. G. W. F. Hegel, *Hukuk Felsefesinin İlkeleri*, çev. Cenap Karakaya, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1991, s. 29.

⁵ Eseri İngilizce'ye çeviren George Elliot, 18 Haziran 1854'te arkadaşı Sara Hennell'e yazdığı mektupta, *Christianity*'nin etkisi için şöyle yazar: "Bu kitap burada (Almanya'da) çağın kitabı olarak görülüyor". Ed. Gordon S. Haight, *The George Eliot Letters*, London ve New Haven, 1954, C. II, s. 137.

⁶ Eser İngilizce'ye Victoria döneminin ünlü kadın roman yazarı George Elliot (Mary Ann Evans) tarafından 1851'de çevrilmiştir. Bugün İngilizcede aynı

kendi üzerinde bıraktığı etkinin bir karşılığı olarak Ludwig Feuerbach ve *Klasik Alman Felsefesinin Sonu* adlı eseri önce makaleler halinde yazmış daha sonra geliştirerek kitap haline getirmiştir. Eserinin ‘Önsöz’ünde bunu şu sözlerle açıklar; “Keza gençliğimizin o fırtınalı devresinde Feuerbach’ın başka herhangi bir Hegel sonrası filozofundan daha çok üzerimizde yapmış olduğu tesirin tam açıklıkla kabul ve teslimi nazarımda henüz ödenmemiş bir şeref borcu idi”.⁷ Engels, *Christianity*’nin etkisini ise şöyle açıklar:

“İşte o sıradadır ki Feuerbach’ın *Christianity* adlı kitabı çıktı. Kitap bir çırpıda, materyalizmi, içtenlikle yeniden tahta çıkararak, çelişkiyi toz etti. Doğa her türlü felsefeden bağımsız olarak vardır; doğa, biz insanların, kendimizde doğanın ürünleri olan bizlerin, üzerinde büyüdüğümüz temeldir; doğanın ve insanların dışında hiçbir şey yoktur ve bizim dinsel muhayyilemizin yarattığı üstün varlıklar bizim kendi öz varlığımızın hayali yansımalarıdır ancak. Büyü bozulmuştu; ‘sistem’ parçalanmış ve bir kenara atılmıştı, çelişki çözümlenmişti, çünkü yalnız muhayyilede vardı. Bu kitap hakkında bir fikir edinmek için, onun özgür kılıcı etkisini bizzat yaşamış olmak gerekir. Coşku herkesi sardı: hepimiz, birdenbire ‘Feuerbachçı’ olduk. Kutsal Aile’yi okurken, Marx’ın yeni görüş tarzını nasıl bir coşkuyla selamladığı ve –bütün eleştirici kayıtlarına karşın- ondan ne derece etkilendiği görülebilir... Hegelci okul çözümlenme halinde idiyse de, eleştiri, Hegelci felsefenin üstesinden gelememişti... Feuerbach ise bütünüyle sistemi parçaladı ve tam bir yalınlıkla bir kenara bıraktı.”⁸

çeviri kullanılmaktadır. George Elliot çeviriyi yapmadan önce ulûhiyetin antropolojik yorumunun bir anlamda soyağacını çıkarma ihtiyacı duymuş ve bunun için David Hume’un *Enquiry Concerning Human Understanding* ve Spinoza’nın *Tractatus* ve *Ethics*’ini okumuştur. Magdı Wahba, ‘George Eliot and Ludwig Feuerbach’, *Cairo Studies in English*, 1981, s. 182–183. Ayrıca Strauss’un *Life of Jesu (1835)* adlı eseri de yine George Elliot tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Strauss ve Feuerbach’a ait olan her iki eserin ortak özelliği İncil tarihi ve teolojinin geleneksel Protestan kavramlarına meydan okumasıdır. Basil Willey, “George Eliot: Hennell, Strauss and Feuerbach”, *Nineteenth Century Studies*, New York: 1949, s. 227–236.

⁷ Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, İstanbul: Sosyal Yayınları, (t.y.), s. 9.

⁸ Engels, *Ludwig Feuerbach and Outcome of Classical German Philosophy*, London: Martin Lawrence, 1934. s. 28. Ayrıca Engels bir başka yerde şöyle demektedir; “Ama kim sistemin gizemini açığa çıkarmıştır? Feuerbach. Kim kavramlar diyalektiğini, sadece filozofların bildiği Tanrılar savaşını yok

Bu açıklamasının ışığında, genç Engels'in coşkusu anlamak daha kolay hale gelir. Feuerbach'ın Berlin Sol-Hegelciler çevresinde oynadığı role dair Engels'in 40 yılı aşkın hatıralarına dayanarak yaptığı açıklamalarında haklı olup olmadığı bir tartışma konusu olsa da bu açıklamalardan çıkan sonuç Feuerbach'ın eserinin sadece geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmanın ötesinde dönemin radikallerinin zihniyet değişimine uğratabilecek şekilde etkili olmasıdır. Fakat son zamanlarda Marx'ı bir Feuerbachçıya çevirenin, Feuerbach'ın *Christianity* (1841) adlı eseri değil bilakis iki yıl sonra 1843'te yani Hegel'in ölümünden 13 yıl sonra yayınlanan *Principles of the Philosophy of the Future (Geleceğin Felsefesinin İlkeleri)*' adlı eseri olduğu iddia edilmiştir.⁹ Bu her ne kadar kanıtlanmamış bir iddia olarak kalmış ise de bunun dile getirilmesi bile Feuerbach'ın *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri* adlı eserinin etkisini göstermesi açısından önemlidir. Fakat şu da bir gerçektir ki Marx, Feuerbach üzerine kafa yorarken, bu filozofun bilgi arayışını 'gerçeğin düşünülmesi'ne indirgemekle benimsemiş olduğu sınırlanmayı gördü. Bu noktaya vardığında, Hegel'in idealist soyutlamalarını bırakıp diyalektik materyalizmin somut ve dinamik gerçek dünyasına giderken kendinse yol gösterecek olan düşünce ve eylemin birliği ilkesini ilk kez açık bir biçimde ortaya koydu. Bunları *Feuerbach Üzerine Tezler*'de özdeyişsel bir üslupla dile getirdi. Bunlar Feuerbach'ın 1843 yılında yayınladığı Felsefe Reformu İçin Geçici Tezler'ine yanıt niteliğindedir.

etmiştir? Feuerbach. Kim eski pılı pırtı yığını ve de sonsuz kendinin bilinci yerine insanın anlamını değilse de insanı koymuştur? Feuerbach ve sadece Feuerbach." Sinan Özbek, "Feuerbach'ın Din Anlayışı ve Marx ile Engels'in Eleştirisi", *Felsefelogos*, s. 41–52, sayı: 3, 1998/2, Bulut Yayınları, s. 41–42 (Karl Marx- Frederic Engels, Werke, Band 2, Die Heilige Familie, Berlin: Dietz Verlag, 1969, s. 98.'den alıntıyla).

⁹ Böyle düşünülmesinin en temel nedeni Lenin'in eserinde geçen şu ifadedir; "1841'de yayımlanan *Hıristiyanlığın Özü* adlı eseri materyalist görüşlerin felsefesine hâkim olduğunu ortaya koyuyordu. 1843 yılında Feuerbach'ın *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri* yayımlandı. Sonradan Engels, Feuerbach'ın eserleri için "bu kitapların özgürleştirici etkisini kişinin kendisi hissetmiş olmalıdır", "Hepimiz (yani Marx'ın da aralarında bulunduğu Sol Hegelciler) birdenbire Feuerbachçı kesilmiştik" diyecekti." Lenin, *Marx ve Engels*, çev. S. Fırat, Köz Yayınları, 3. baskı, 1975, İstanbul, s. 11.

Geleceğin Felsefesinin İlkeleri

Felsefe tarihinde önemli bir eser olan *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri* kitabını oluşturan makalelerin ilki Feuerbach’ın *Halliche Jahrbücher*’de 1839’da yayınlanan Hegelci idealizmle ilişkisinin kesildiğini açıkça belirten ve Sol Hegelciler olarak adlandırılan gruptan olumlu iltifatlar almasına sebep olan “Hegelci Felsefenin Eleştirisi, (Critique of Hegelian Philosophy)” adlı makalesidir. İkincisi ise 1841 tarihinde yazılan “Felsefenin Başlangıcı Üzerine” adlı makale, üçüncüsü 1842’de yazılan “Felsefede Bir Reformun Zorunluluğu (The Necessity of the Reform of Philosophy)”, dördüncü makale yine 1842’de yazılan “Felsefenin Reformu İçin Geçici Tezler, (Tentative Theses for the Reformation of Philosophy)” ve son makale 1843’te yazılan “Geleceğin Felsefesinin İlkeleri, (Principles of the Philosophy of the Future)” adını taşımaktadır.¹⁰

Eserin en önemli kısmını oluşturan ve 65 paragraftan oluşan “Geleceğin Felsefesinin İlkeleri” her biri kendine has bir görüşü içeren üç bölüme ayrılabilir:

- a) 1–18. paragraflar modern felsefenin tarihini,
- b) 19–30. paragraflar Hegel’in eleştirisini,
- c) 31–65. paragraflar yeni felsefenin prensiplerini içerir.

İlk bölüm (1–18) modern felsefeyi teolojinin bir formu olarak nitelendirir. Feuerbach’ın ifadeleriyle “spekülatif felsefenin özü, tanrının rasyonelleştirilmiş, gerçekleştirilmiş, güncelleştirilmiş özünden başka bir

¹⁰ *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri*, dilimize ilkin *Felsefe Dergisi*’nde bölüm bölüm çevirilerek yayımlandı. Yayılanma tarihine göre; “Felsefenin Başlangıcı Üstüne”, çev. Oğuz Özügül, İstanbul, 1985, *Felsefe Dergisi*, Sayı: 4, ss. 188–193. “Hegelci Felsefenin Eleştirisi”, çev. Oğuz Özügül, İstanbul, 1985, *Felsefe Dergisi*, Sayı: 2, ss. 173–184. “Hegelci Felsefenin Eleştirisi 2”, çev. Oğuz Özügül, İstanbul, 1989, *Felsefe Dergisi*, Sayı: 3, ss. 150–161. “Felsefe ile Reformun Zorunluluğu” çev. Aydın Karahasan, İstanbul, 1989, *Felsefe Dergisi*, Sayı: 4, ss. 194–198. “Felsefe Reformu için Geçici Tezler” çev. Oğuz Özügül, İstanbul, 1990, *Felsefe Dergisi*, Sayı: 2–3, ss. 267–279. Daha sonra çeviri metinler Oğuz Özügül tarafından *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri*, adıyla Ara Yayıncılık’dan 1991’de yayımlandı. Kitabın sonraki baskısı *Geleceğin Felsefesi: Felsefe Reformu İçin Geçici Tezler*, Ludwig Andreas Feuerbach, çev. Oğuz Özügül, 2. bs. İstanbul: Say Yayınları, 2006’da yapıldı. Kitabın ayrıca 2009’da Gülistan Solmaz tarafından Fransızcadan çevirisi yapılmış ve *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri* adıyla Alter yayıncılık tarafından basılmıştır.

şey değildir. Spekülatif felsefe reel, tutarlı, rasyonel teolojidir.”¹¹ Aslında bu bölümün hedefi modern çağın felsefi düşüncesinin Feuerbach’ın *Christianity*’de öznelştirmiş olduğu dinin kısa bir eleştirisine tabi olduğunu göstermektir. Bu bölüm, dolaylı bir antropolojik bakış açısının gelişimini temin eden eski felsefe, modern dönemin felsefi düşüncesini gösterme teşebbüsüdür. Feuerbach’ın dediği gibi teoloji reddedilmiştir, fakat şu ana kadar sadece teolojinin bakış açısından. Bununla Tanrıya bağlı olarak şekil verilse bile modern felsefenin mesajının gerçek ateizm olduğu ifade edilmektedir. Modern felsefenin gerçek değişikliği veya yeniliği düşünüldüğünde yani, Tanrının doğasının asıl haline dönüşü olarak görülebilir. Feuerbach’ın karakteristik argümanı Tanrının aktüel doğasının gerçekten değişmiş olduğu anlamındadır, onun varlığı artık teistlerin yapmış olduğu gibi, spekülatif filozoflar veya modern düşünürler için aynı fonksiyona hizmet etmez. Bu durum da Feuerbach’ın yeniçağın görevi olarak nitelendirdiği “Tanrının gerçekleştirilmesi ve insanileştirilmesi, teolojinin antropolojiye dönüştürülmesi ve onun içinde eritilmesi”nin¹² bir sonucudur.

İkinci bölüm (19–30) Feuerbach’ın modern dönemin doruk noktasını gösterdiğini iddia ettiği Hegel’in idealist felsefesinin geliştirilmiş bir eleştirisidir. Burada, Feuerbach’ın hedefi, Hegel’in felsefesinin kendi yerine başkasını koymanın çekirdeklerini içerdiğini ve bundan dolayı da ‘yeni felsefeyle’ aşkınlaşmaya bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Üçüncü bölümünde (31–65) temel ilkeler sunulmuştur. Feuerbach bu yeni felsefeyi farklı pek çok terimle tanımlar: emprisizm, natüralizm, realizm, hümanizm, antropolojizm¹³; fakat bu terimlerden her biri onun ‘yeni felsefesinin’ özel bir karakterine ışık tutar.

¹¹ Ludwig Andreas Feuerbach, *Geleceğin Felsefesi: Felsefe Reformu İçin Geçici Tezler*, çev. Oğuz Özügül . 2. bs. İstanbul: Say Yayınları, 2006, s. 78. Bu eser bundan sonra *GFİ* olarak belirtilecektir.

¹² *GFİ*, s. 77.

¹³ Bu terimlerden özellikle antropolojizm ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü Feuerbach’ın başını çekmiş olduğu antropolojizm ya da insanbilimcilik görüşü, Hegel’e karşı yürütülen felsefede ortaya konan, insanı doğanın en üstün yaratımı, doğanın ayrılmaz bir parçası olarak ele alıp değerlendiren felsefi görüştür ki, salt maddeci ve biyolojik bir yaklaşımla insanı insan yapan özellikleri insanın doğal kökenine dönerek incelemeyi savunur. İnsanın gerçek bütün özelliklerini ve karakteristiklerini soyut ve ferdin özünde bulunan yani toplumdaki ve sosyal tecrübeden tecrit edilmiş bir şey olarak görür.

Biçimsel ve konuları açısından bu şekil bir ayrıma karşın eseri oluşturan makalelerin ortaya çıkışının arka planına baktığımızda şöyle bir gelişim seyrinden geçtiklerini görürüz. 1831’de Hegel’in ölümünden sonra, Hegel’in felsefesi, Feuerbach’ın yeni radikal materyalizmiyle birleşir, tarihsel ve politik mücadeleyi anlamının bir yolu olan Hegel’in diyalektiğini Feuerbachçı yorumda gören politik olarak isyankâr öğrenciler için ilham sağlamıştır. Yani Sol Hegelciliğin oluşumunda Feuerbach’ın Hegel yorumları etkili olmuştur. Bu dönemdeki onun Hegel eleştirilerinin önemi de buradan kaynaklanır.

Bu noktada Feuerbach’ın Hegel’le ilişkisinin ışığında düşüncesinde meydana gelen değişimden bahsetmemiz etkileşimin boyutlarını anlamamız açısından yerinde olur. Şöyle ki Feuerbach idealist felsefenin dizgesiyle tam bir kopma gerçekleştirmeden Hegelci felsefeyi antropolojik materyalist bir anlayışla eleştirmiş, bir bakıma yeniden değerlendirmiştir. Yani Feuerbach, Hegel’in din felsefesine karşı antropolojik bir eleştiri başlatmıştır. Bu da bir anlamda Sol Hegelciliğin kendi zamanındaki yorumu demektir. Özellikle doktora çalışmasından sonra başlayan Hegel eleştirisi, bir makale olarak yazdığı “Hegelci Felsefenin Eleştirisi” adlı eseriyle kesin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Adeta savaş açtığı spekülâtif felsefenin bir savunucusu olarak gördüğü Hegel düşüncesinin en amansız düşmanlarından birine dönüşmüştür. Feuerbach, spekülâtif felsefeye karşı olmuş ve “Spekülâtif Alman felsefesi dediğim zaman, özellikle günümüzde egemen olan Hegelci felsefeyi kastediyorum”¹⁴ diyerek açıkça hedefinin kim olduğunu belirtmiştir.

Feuerbach, Hegel düşüncesini eleştirirken öncelikle onun her şeyi bir bütüne indirgemesine değinir ve bunun imkânsız olduğunu belirtir: “Hegelci felsefe, yani belirli, özel, deneye dayalı bir şekilde varolan bu felsefe, Hegel’in kendisi tarafından olmasa dahi, öğrencileri tarafından, en azından bağınaz öğrencileri tarafından öğretisiyle uyum içinde ve ısrarla mutlak felsefe diye, yani felsefenin kendisi diye belirlenmiş ve hükme bağlanmış. Kısa süre sonra bir Hegelci, usulüne uygun ve

Antropolojizm aslında ferdî yani somut insanı yaratan ilişkilerin bütünlüğünden, sosyal gelişmenin objektif kanunlarından çok, soyut insanın felsefî incelenişini ön plana alır.

¹⁴ *GFI*, s. 9. “Hegelci felsefe spekülâtif sistematik felsefenin tepe noktasıdır.” *GFI*, s. 23.

kendi tarzında olmak üzere, Hegelci felsefenin, felsefe düşüncesinin mutlak gerçekliği olduğunu ayrıntılarıyla kanıtlamaya çalışmıştır. Bu Hegelci, o denli uzgörüşlü olmasına karşın, şu soruyu kendi kendine sormamakla hiç de eleştirel bir tarzda davranmamaktadır: Türün tek bir bireyde, sanatın tek bir sanatçıda, felsefenin tek bir felsefede mutlak olarak tahakkuk etmesi mümkün müdür?”¹⁵ Bunun yanında Hegel’in kavramsal olarak işe varlıkla yani varlık kavramıyla ya da soyut varlıkla başladığını, buna karşın Feuerbach işe varlığın kendisiyle, yani gerçek varlıkla başlanması gerektiğini belirtir.

Feuerbach, 1839’da yazdığı “*Hegel Felsefesinin Eleştirisi*”nde ise doğruca Hegelci sistemin temellerine saldırmıştır. Feuerbach, Hegel idealizmine karşı realist ve –terimin en geniş anlamında- materyalist bilgi teorisini savunmuş ve duyu tecrübesiyle ilişkisini kesmiştir, duyu algısına müracaat etmesine rağmen, Hegel felsefesi duyu algısının bizatihi kendisinden işe başlamaz, bilakis sadece duyu algısının ideasından işe başlar. Bu noktada Feuerbach, Hegelci diyalektiği psikolojik ve sosyal uygulamasında kullanmaya devam eder. Mantıksal ve epistemolojik bir şema olarak ise bunu tamamıyla reddeder. Yani Feuerbach, Hegel’deki kavramsal ‘Ben-Sen’ diyalektiğini alır ve gerçek psikolojik bedeni ona yerleştirir. Bir diğer ifadeyle, bir şekilde ikinci olan birinci haline getirilmiştir, bilinçlilik varlığın karşısında olarak mutlak haline getirilmiş ve diyalektik metot sisteme tabi kılınmıştır. Ve dolayısıyla realitenin yerine felsefenin ölçütü varlık (doğa), realitenin ölçütü de felsefe olmuştur. Feuerbach bunu şöyle ifade eder: “felsefe hakikat ve bütünlüğünde realitenin bilimidir; fakat realitenin şekillendiricisi de doğadır (terimin evrensel anlamında doğa) sadece doğaya dönüş bizi kurtuluşa götürebilir”.¹⁶ Fakat Feuerbach yeri geldiğinde Hegel’in düşüncesinin diğer düşüncelere olan üstünlüğüne de değinir: “Hegelci felsefe, bugüne kadar ki sistemlerin gerçekten en mükemmelidir.”¹⁷ “Hegel doğa felsefecileri arasında, tıpkı sarhoşlar arasındaki biricik ayık kişi gibi görünmektedir. Düşünme ile varlığın birliği Hegel’de rasyonel, ama eleştiriye aşmayan bir anlam kazanır. Hegel’in ilkesi düşünen tin’dir. Hegel rasyonalizm ögesini, yani anlığı

¹⁵ *GFİ*, s. 11–12.

¹⁶ *GFİ*, s. 45.

¹⁷ *GFİ*, s. 12.

mutlak-olanın bir momenti olarak felsefeye katmıştır.”¹⁸ Feuerbach sonraları asli olarak her şeyde ruhsal olana başvurmasından hoşnut olmasa da, Hegel’in bir talebesi olduğu unutulmamalıdır. Düşünsel gelişimini belirtirken kullandığı ifadelerden ikinci merhalenin Hegelci yönelimi ifade ettiği açıktır: “Tanrı benim ilk düşüncemdi, ikinci düşüncem akıl, insan ise üçüncü ve son düşüncem”¹⁹.

Dinle ilgili düşüncede ise Feuerbach’ın ilgisi insanı Tanrısallaştırma veya ilahlaştırmaktan ziyade Tanrının insanileştirilmesi yani Tanrı’yı insana indirgemektir. Hâlbuki Hegel’in ilgisi insanın Tanrı’ya yükseltilmesiydi. Feuerbach için Hegel’in Mutlak ideası sadece maskelenen teolojyidi. Yine de, Feuerbach, Hegel’i Tanrının insanileştirilmesinin zirvesi olduğunu iddia etti. Hegel hem Tanrı hem de doğayı tek ruhsal bir bütünün parçaları yapmakta, sanki insani ideaların çevresi içinde eksiksiz olarak Tanrı, realitede içerilmiş bir bütün halindedir. Bu noktada Hegel düşüncesine baktığımızda Hegel’in bir yerde kalıp, süreçteki bütün yolu gitmediğini görürüz. Süreci her ne kadar Feuerbach tamamlamaya çalışmışsa da Marx’a göre Feuerbach da bu süreci tamamlamamıştır. Her şeyi maddeye indirgeyen bu süreci tamamlayan Marx ve Engels’e göre kendileri olmuştur.

Feuerbach’a göre Tanrının insanileştirilmesinin önlenemez sonucu Tanrı ve Mutlak’ın insanın arzu ve ideallerinin yansımından başka bir şey olmadığını kabul ettirmesidir. Tanrının insanileştirilmesi sürecindeki son merhale dinin objesinin insanın bizatihi kendisinin olduğunun kabul edilmesidir.²⁰ Bu eski dinlerin ve Hegel’in metafiziğinin illüzyonlarını insanın atıp kurtulma çabasıdır. Feuerbach’ın görüşündeki Hegel’in görevi geleneksel Hıristiyan teolojisini müdafaa etmek için spekülâtif bir

¹⁸ *GFI*, s. 33.

¹⁹ Bunlarla beraber Feuerbach’ın düşüncesindeki bu merhalelere bir dördüncüsü (duyumsallık), beşincisi (doğa), altıncısı (madde) ekleyebiliriz. Hans Küng, *Does God Exist? An Answer for Today*, Çev. Edward Quinn, Garden City, New York: Doubleday, 1980, s. 206 (L. Feuerbach, “*Fragmente zur Charakteristik meines philosophischen curriculum vitae*,” *Gesammelte Werke* içinde, ed. W. Schuffenhauer, Berlin, 1971, C. X, s. 178’den alıntıyla).

²⁰ Genel olarak baktığımızda çağdaş dönemde yansıtma kavramının ilk defa Feuerbach tarafından geliştirildiğini görürüz. Hem Marx hem Nietzsche hem de Freud bu konuda Feuerbach’tan etkilenmişlerdir. Bir anlamda Feuerbach modern çağda dini insan zihninden çıkan bir yansıma olarak görenlerin önemli bir habercisidir. Paul Tillich, *A History of Christian Thought*, ed. Carl E. Braaten, New York: A Touchstone Book, 1968, s. 436.

çabanın başlıca örneği ve sanki insanın kendisine ve doğaya yabancılaşmasının bir ilerletilmesi idi. Feuerbach özellikle “Felsefenin Reformu İçin Geçici Tezler” ile “Geleceğin Felsefesinin İlkeleri” adlı kitaplarında, Hegel’in felsefesinin tıpkı din gibi yabancılaştırıcı bir güç olduğunu vurguluyordu. Teolojinin temeli antropoloji, fakat spekülatif felsefenin temeli teoloji olup, bu ilişkiyi kavrayamadığı için Hegel’in felsefesinin en büyük hatası teoloji açısından teolojiyi yadsımasıdır. Bu yüzden de fikirlerin kısır döngüsünden çıkıp varlığın özne, düşüncenin yüklem olarak ele alınacağı düşünce ve varlık arasındaki ilişkiyi anlayamamıştır.

Bu dönemde soyut teolojiye saldırı (bu Feuerbach’ın Hegelci felsefe olarak isimlendirdiği şeydir) sadece Feuerbach için değil bilakis zamanın diğer ‘reformcuları’ içinde bir özgürlüğe kavuşmaydı. “Hegelci felsefeyi terk etmeyen bir kimse, teolojiyi de terk etmiyor demektir. Doğanın, realitenin idea tarafından konduğunu öne süren Hegelci öğretisi, doğanın Tanrı tarafından, maddi varlığın maddi-olmayan, yani soyut bir varlık tarafından yaratıldığını savunan teolojik öğretinin akılcı ifadesinden başka bir şey değildir. Mantık’ın sonunda mutlak idea, teolojik gökyüzünden geldiğini bizzat belgelemek için, müphem, anlaşılmasız bir karar dahi almaktadır. Hegelci felsefe, teolojinin son sığınağı, akılcı son dayanağıdır. Bir zamanlar Katolik teologların, Protestanlığa karşı savaşmak için, gerçek Aristotelesçiler olmaları gibi, bugün de Protestan teologlar, ateizme karşı savaşabilmek için, aslında birer Hegelci olmak zorundadırlar.”²¹ Burada bir anlamda Sağ Hegelciler ifade edilmekte ve eleştirilmektedir.

“Geleceğin Felsefesinin İlkeleri” daha önceki özdeyişsel “Felsefenin Reformu İçin Geçici Tezler”le beraber Feuerbach’ın insanoglu için yeni bir çağda öncü olan gerçek ve eleştirel bir felsefenin temelleri olarak fonksiyonunu tasarladığı felsefeye baştanbaşa olan eleştirisine antropolojik bakış açısının gelişimini içerir. Bu eserde, Feuerbach genelde felsefenin özelde Hegelci sistemin, dinin biçimlerinin içindeki asıl gizleri göstermeye çalışmıştır. Yani Feuerbach’ın bu çalışması da en gelişmiş biçiminde Sol Hegelci felsefenin bakış açısının açık ve kesin bir ifadesini içerir. Feuerbach’ın geliştirmiş olduğu gibi, Sol Hegelci düşüncenin ayırt edici özelliği şu iddiadaydı; Hegel’in

²¹ *GFI*, s. 72.

felsefesi statükonun özsel ve değişmez bir formu olduğu için, toplumun gerçek bir eleştirel teorisinin temelleri olamaz. Bundan dolayı da Feuerbach ‘yeni felsefe’ ya da eserin ismiyle ifade edecek olursak ‘geleceğin felsefesini’ ortaya koydu. Hatta bazı düşünörlere göre Feuerbach bu eserle geleceğin felsefesinin bir manifestosunu yayımladı.²²

Feuerbach’ın ana teması ve “Geleceğin Felsefesinin İlkeleri”nde özellikle vurguladığı husus Tanrının insanileştirilmesi yani Tanrı’yı insana veya diğler bir ifadeyle teolojiyi antropolojiye indirgemektir. Bu, Feuerbach’ın ‘ters çevirme’ metodunun bir örneğini verir. Fakat bu iddia da bir problem varmış gibi görünür. Çünkü sonuç itibariyle, Tanrı sonsuz bir varlıktır, hâlbuki insani varlık sonlu bir varlıktır. Feuerbach’ın iddia ettiği gibi sonsuz bir varlık hakkındaki dinin iddialarının gerçekte sonlu bir varlık hakkındaki iddialardan başka bir şey olmaması nasıl mümkündür? Burada Feuerbach en önemli ve ayırt edici teşebbüslerinden birini yapar. O, bu iddiaların sadece özel insani bir birey hakkında ortaya konulduğunu değil bilakis bir bütün olarak insan türü hakkında yapıldığını ileri sürer. İnsan türü de bir bütün olarak sonsuzdur. Bu şekilde Feuerbach sorunu çözmeye çalışır. Fakat bu çözümün pek de başarılı olduğunu söylememiz mümkün değildir.

Sonuç olarak, Feuerbach “Geleceğin Felsefesinin İlkeleri” ve “Felsefenin Reformu İçin Geçici Tezler”de aslında, dine saldırmadı bilakis daha soyut olarak, rasyonel teolojiye ve özellikle Hegel düşüncesine saldırdı. Bu yüzden “*Geleceğin Felsefesinin İlkeleri*”nin rasyonel teolojinin, soyutun eleştirel bir çalışması şeklinde tasarlanmış olduğu görülür.

²² Etienne Balibar, *Marx’ın Felsefesi*, Çev.: Ömer Laçiner, Birikim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 34-35.

KAYNAKÇA

- BALİBAR, Etienne. *Marx'ın Felsefesi*, Çev.: Ömer Laçiner, Birikim Yayınları, İstanbul, 1996.
- ENGELS, Friedrich. *Ludwig Feuerbach and Outcome of Classical German Philosophy*, Martin Lawrence, London, 1934.
- ENGELS, Friedrich. *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, Sosyal Yayınları, İstanbul, (t.y.).
- FEUERBACH, Ludwig Andreas. *Geleceğin Felsefesi: Felsefe Reformu İçin Geçici Tezler*, çev. Oğuz Özügül , 2. bs. Say Yayınları, İstanbul, 2006.
- HAİGHT, Gordon S.(ed.). *The George Eliot Letters*, C. II, New Haven, London, 1954.
- HEGEL, G.W.F. *Hukuk Felsefesinin İlkeleri*, çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1991.
- KÜNG, Hans. *Does God Exist? An Answer for Today*, İng. Çev. Edward Quinn, Garden City, Doubleday, New York, 1980.
- LENİN, *Marx ve Engels*. çev. S. Fırat, 3. baskı, Köz Yayınları, İstanbul, 1975.
- ÖZBEK, Sinan. “Feuerbach’ta Mutluluk Ahlakı”, *Felsefelogos*, sayı: 1, 1998/2, s. 39–47,
- ÖZBEK, Sinan. “Feuerbach’ın Din Anlayışı ve Marx ile Engels’in Eleştirisi”, *Felsefelogos*, sayı: 3, 1998/2, s. 41–52,
- TİLLİCH, Paul. *A History of Christian Thought*, ed. Carl E. Braaten, A Touchstone Book, New York, 1968.
- WAGNER, Richard. *My Life*, Dodd, Mead Co., New York, 1911.
- WAHBA, Magdi. ‘George Eliot and Ludwig Feuerbach’, *Cairo Studies in English*, 1981.
- WİLLEY, Basil. “George Eliot: Hennell, Strauss and Feuerbach”, *Nineteenth Century Studies*, New York, 1949.
- YOUNG, Jullian. *Nietzsche’s Philosophy of Religion*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.